

**BİR YENİLEŞME DÖNEMİ AYDINI OLARAK
AHMET MİTHAT EFENDİ**

AHMET MİTHAT EFENDİ AS AN INTELLECTUAL OF AN INNOVATION PERIOD

Muharrem DAYANÇ*

ÖZET

Tanzimat dönemi yazarlarının birçok yönleriyle birbirlerine benzedikleri bilinen bir gerçektir. Aile yapıları, aldıkları eğitim, resmî veya gayri resmî yaptıkları işler, etkilendikleri kaynaklar bu benzerliklerin ilk akla gelenlerindedir. Ahmet Mithat Efendi daha çok nesir türünü tercih etmesi, yayıncılık alanında yaptığı atılımlar, halka ve yaşadığı olaylara bakış açısındaki farklılık ve bütün bunlarla birlikte dönemi ve döneminden sonrasına etkisiyle çağdaşlarının bir adım önüne çıkar. Biz bu yazıda, onun, ömür sürdüğü zaman dilimiyle örtüşen ve ayrışan yönlerini örnekleriyle ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Mithat Efendi, Yenileşme Dönemi, Tanzimat Dönemi Edebiyatı, Tanzimat Nesli

ABSTRACT

It is true that the writers of the Tanzimat period share major similarities with one another. They especially share similarities in terms of their family structures, education, professions and resources that influenced them. Ahmet Mithat went one step forward from his contemporaries for preferring to produce mostly in prose and for having profound influence on the following generations. This article deals with Ahmet Mithat's similarities and differences with those of his contemporaries.

GİRİŞ

Tanzimat dönemi Türk edebiyatının ortak kabullerden yola çıkarak; sistematik bir bakışla; yazar, eser, dönem, tarih, nesil vb. ana paydalardan hareketle ve bilimsel bir yöntemle tam bir çerçevesi henüz çizilememiştir. Bu belirsizlik bir yere kadar Ahmet Mithat Efendi için de geçerlidir. Basit bir gözle bakıldığında **Tanzimat'ın I. Nesli'nin** Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal; **II. Nesli'nin** Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit ve Samipaşazade Sezai'den oluştuğu kabul edilir. Bu altı yazar dışında kalan yazarların hangi kategoride değerlendirileceği çok açık değildir.

İbrahim Şinasi (1826-1871), Ziya Paşa (1829-1880), Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), Münif Paşa (1830-1910) gibi Tanzimat dönemi yazarları **(1820-30)** zaman aralığında doğarlar.

Recaizade Mahmut Ekrem (1847-1914) hariç, Abdülhak Hamit (1852-1937), Samipaşazade Sezai (1859-1936), Muallim Naci (1849-1893), Şemsettin Sami (1850-1904), Mizancı Murat (1854-1917) **(1850-60)** zaman aralığında doğarlar.

Konuya doğum tarihleri öne çıkarılarak bakıldığında Namık Kemal (1840-1888) ile Ahmet Mithat Efendi (1844-1912)'nin 1840'larda ve birbirine yakın bir zaman diliminde doğdukları görülür. Tanpınar, biraz bundan, biraz da Türk nesrine yaptıkları ortak katkılar nedeniyle *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde Ahmet Mithat Efendi'ye "Namık Kemal'in Yanı başında Ahmet Mithat Efendi" başlığı altında yer verir. Tanpınar bu kategorileştirmeyi edebiyat tarihinin teorisini üzerine oturttuğu; nesil, tür ve muhit/zaman yaklaşımları üzerinden yapar. Berna Moran ise, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış* adlı roman incelemeleri serisinin ilk kitabını, Türk roman tarihindeki sürekliliği vurgulamak için Ahmet Mithat ile başlatır Tanpınar ile bitirir. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser* adlı çalışmasının "Şinasi'den Servet-i Fünûn Edebiyatına Kadar Türk Şiirine Bakış" başlığını taşıyan I. bölümünde Tanzimat devrini, "Sosyal ve Politik Fikirler Devri (Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa)" ve "Ferdiyetçilik, Büyük İhtiraslar ve İstiraplar Devri (Abdülhak Hamit, Recaizade

* Doç. Dr., Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Mahmut Ekrem)” şeklinde iki ana kategoriye ayırır ve bu beş şahsiyet dışında kalan dönemin diğer sanatçılarını yaptığı bu tasnife dâhil etmez.¹

Ahmet Mithat, romancılığı ekonomik ve edebî anlamda bir meslek olarak kabul eden ilk Türk edebiyatçısıdır. Fakat bu realite, zaman zaman değişik nedenlerle ötelenmektedir. İlk edebî romanın *İntibah* olduğu ve bu sebeple ilk Türk romancısı olarak Namık Kemal’i kabul etmek gerektiği; Avrupaî anlamda ilk Türk romancısının Halit Ziya olduğu dolayısıyla gerçek anlamda Türk romancılık tarihinin de onunla başlatılmasının uygun olacağı gibi fikirler, Ahmet Mithat’ın Türk edebiyat tarihindeki yerini zaman zaman tartışmalı hâle getirmektedir.

Daha çok roman türünden hareketle yapılan bu değerlendirmelerden sonra, Mehmet Kaplan’ın yukarıdaki tasnifine açıklık getirmek bağlamında konuya şiir açısından da bakmakta yarar vardır. Çünkü Türk edebiyat tarihindeki edebî sınıf/dönem/devir sınıflandırmaları umumiyetle şiir türünden hareketle yapılmakta, bu da Ahmet Mithat gibi şiirle arasına mesafe koymuş yazarların kendi dönemlerindeki yerini belirlemeyi zorlaştırmaktadır.

Dolayısıyla, Tanzimat’ın **I. Nesli**’ni, özellikle şekil, dil, üslup ve yeni temaların işlenmesinde kullanılan yöntem bağlamında yeninin başlangıcı olarak görmek kadar, eskinin devamı olarak kabul etmek de mümkündür.

Bütün bu söylenenlerden sonra Ahmet Mithat Efendi’nin Tanzimat dönemindeki yeri aşağıdaki alt başlıklar göz önünde bulundurularak ana hatlarıyla şöyle değerlendirilebilir:

a.) Usta-Çıracak veya Baba-Oğul

Geleneksel unsurların etkisini yer yer devam ettirdiği Tanzimat yıllarında, Divan şairlerinin yetişmelerindeki temel unsurlardan biri olan usta-çırak ilişkisine de tesadüf edilir. Bu ustalık/hâmilik, edebî ve kültürel unsurların yanı sıra sosyal ve siyasal alanlara da sirayet eder. Mesela; asıl adı “Ahmet” olan Ahmet Cevdet Paşa’ya “Cevdet” mahlasını veren konağına da devam ettiği Süleyman Fehim Efendi’dir.² Yine asıl adı “Mehmet Kemal” olan Namık Kemal’e “Nâmık” mahlasını, Sofya’da Abdüllatif Paşa’yı ziyareti sırasında veren Şair Binbaşı Eşref Bey (Paşa)’dır.³

Bu mahlas veya kendi adını genç edebiyat heveslilerine verme âdetine Ahmet Mithat Efendi’de de rastlanır. Asıl adı “Ahmet Şefik” olan Ahmet

¹ Mehmet Kaplan bu eserde, Ara Nesli’i kategorize etmek için üçüncü başlık olarak, “Küçük ve Günlük Hassasiyetler Devri” adıyla bir başlık daha açar, fakat konumuzla ilgisi olmadığı için biz bu başlığa değinmedik.

² Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1985, s. 160.; Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1993, s. 443.

³ Ömer Faruk Akün, “Namık Kemal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul 2006, s. 362-363.

Mithat Paşa’ya, bir süre devam ettiği *Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî*’nde bu kurumun gelenekleri doğrultusunda “Mithat” mahlası verilir.⁴ Daha sonra bu mahlas, Paşa’nın iki adından biri olan “Şefik”in yerine geçer ve onu unutturur.⁵ Bu noktada, Ahmet Mithat Paşa’ya da kısaca değinmemizin nedeni, bu devlet adamının Ahmet Mithat Efendi üzerindeki etkisidir. Mithat Paşa, asıl adı “Ahmet” olan bu çok zeki ve kabına sığmayan çocuğa, kendi adını (Mithat) verir. Bu kendi adını verme hadisesi, ikili arasında bir süre devam edecek olan baba-oğul sıcaklığındaki ilişkiyi somut olarak göstermesi bakımından önemlidir.⁶ Asıl adı “Ömer” olup daha çok Said Paşa’nın himayesinde kendine yaşama alanı bulan Muallim Naci ise çok farklı bir yöntem kullanarak mahlasını, tesadüfen eline geçen Giritli Ali Aziz Efendi’nin *Muhayyelât*’ındaki “Kıssa-ı Naci Billâh ve Şâhîde” hikâyesinden almıştır.⁷

Tanzimat’tan bugüne kadarki süreçte yazarların mahlas/ takma isim kullanma merakı göz önünde bulundurulduğunda ki bunun kendini gizlemekten tutun yasalar karşısında suçlu düşmeye karşı önlem almaya kadar birçok nedeni olabilir, bu bahsin kolektif bilinçaltı mevzuuna dönüştüğü düşünülebilir.

Yukarıda birkaç örnekle özetlemeye çalıştığımız ve kadim geleneğin izlerini taşıyan mahlas veya kendi adını verme âdeti, 1860’lı yıllardan itibaren şekil ve içerik değiştirir. Bütün yeniliklerin lokomotifleri olarak düşünülebilecek “gazete”nin ortaya çıkışı bu değişimin ana nedenlerinden biri olarak kabul edilebilir. Gazete, ilk planda, hem Türk edebiyatına Batı’dan gelen yeni türlerin halka-okuyucuya ulaştırılmasına aracılık etmesi, hem de yeni insan-yeni aydın tipinin ortaya çıkmasına zemin hazırlaması bakımından önemlidir. Şinasi, özel Türk gazeteciliğinin başlatıcısıdır. 1862 yılında çıkardığı *Tasvir-i Efkâr*’ı 1865 yılında Paris’e giderken Namık Kemal’e; Kemal’in de 1867’de *Yeni Osmanlılar* hareketine destek vermek için yine aynı şehre giderken Recaizade Mahmut Ekrem’e bırakması, bu süreçte usta-çırak bahsinde birkaç ana çizgiden birini göstermesi bakımından mühimdir.

Ruşuk’tan başlamak üzere Ahmet Mithat’ın hayatında gazete ve gazetecilik faaliyetleri her zaman birincil öneme sahip olmuştur. Şinasi’den sonra, yetiştirdikleri ve elinden tuttukları ile bu dönemde-bu alanda çığır açan ikinci insan odur.

⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, “Ahmet Mithat Paşa”, *Son Sadrazamlar*, Cilt: 1, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 315.

⁵ Gökhan Çetinsaya-Şit Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 30, İstanbul 2005, s. 7.

⁶ M. Orhan Okay, “Ahmed Mithat Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 100-103. Daha geniş bilgi için bkz: (Ahmed Mithat Efendi, *Menfa/Sürgün Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Handan İnci, Arma Yayınları, İstanbul 2002, 251 s).

⁷ Abdullah Uçman, “Muallim Naci”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, YKY Yayınları, İstanbul 1999, s. 218.

Başta damadı Muallim Naci olmak üzere Beşir Fuad, Mustafa Refik, Halit Ziya, Veled Çelebi, Necip Asım, Fatma Aliye Hanım, Gülnar Hanım, Makbule Leman Hanım, Şair Nigâr Hanım, Halide Edip Hanım'a kadar uzanan bu etki, usta-çırak ilişkisinin bir diğer örneğini oluşturur. Ayrıca, bir kısmının adı yukarıda da geçmekle birlikte, Ara Nesil ve sonrasında gelenlerden Beşir Fuad, Hüseyin Rahmi, Ahmet Rasim, Fatma Aliye, Hüseyin Cahit, Ali Kemal, Ahmet İhsan ilk yayınlarını onun eliyle yaparlar.⁸

Ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu ilişkilerin birçoğunda Oidipus (Ödip) kompleksini hatırlatan bir durum kendisini hissettirir. Mithat Paşa ile Ahmet Mithat'ın ve yine Ahmet Cevdet Paşa ile Mithat Paşa'nın, Abdülhamit ortak paydasında duygusal ve siyasi anlamda yaşadıkları kopuş ile; Şinasi ile Namık Kemal arasında özellikle 1865 yılından sonraki süreçte ortaya çıkan kopuş, bu kompleksin örnekleri olarak sayılabilirler.

b.) Düşünsel Kırılma: Eğitim mi, Rejim Değişikliği mi?

Tanzimat dönemi aydınları, devleti içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için aldıkları tavırlar yönünden temelde iki kategoriye ayrılabilir: Bu tavırlardan **ilki** yaşanan problemlerin çözümünü *Yeni Osmanlılar* gibi rejim değişikliğinde görenler; **ikincisi** ise, önceliği kültür ve eğitime verenler şeklinde ifade edilebilir.⁹ Bu anlayışları önemli kılan, şekil ve içerik değiştirerek de olsa, günümüze kadar devam eden iki temel düşünce dünyasını/damarını temsil ediyor olmalarıdır.

Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Menapirzade Nuri, tartışmalı olmakla birlikte Şinasi gibi aydınlar, devlet ve milletin karşılaştığı sorunların, tepeden inmece bir yaklaşımla, anayasalı ve parlamentolu bir meşrutiyetle çözülebileceğine inanıyorlardı. Başta Ahmet Mithat Efendi olmak üzere, Münif Paşa, Ahmet Cevdet Paşa gibi aydınlar ise devrin padişahı Abdülhamit gibi düşünüyorlar, eğitim ve kültür hayatında belli bir olgunluğa ulaşmadan rejim değişikliğinin gündeme gelmesinin topluma ve devlet kurumlarının işleyişine olumlu anlamda katkı sağlamayacağını ifade ediyorlardı.¹⁰ Ahmet Mithat

⁸ Sema Uğurcan, "Ahmet Mithat Efendi ve Elinden Tuttukları", *Merhaba Ey Muharrir: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, Yayına Hazırlayan: Nüket Esen-Erol Köroğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 289-308. (Ayrıca Bilgi için bkz: Durali Yılmaz, *Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 117).

⁹ "Menfa'nın ikinci bölümünde Ahmet Mithat, *Yeni Osmanlılar* ve siyasi düşünceleriyle kendisi arasında bir ayrıma gider. Henüz çok gençken kendini onlara yakın hissetmiş, ama zaman geçtikçe bu grubun düşüncelerinin uygunsuzluğunu görmeye başlamıştır. Ahmet Mithat, *Yeni Osmanlılardan* farklı olarak, memlekette herhangi bir siyasal değişikliğin değil, Osmanlı toplumunun eğitilmesinin öncelikli olduğuna inanmaktadır... **Ahmet Mithat devrime değil, evrime inanmaktadır.**" (Bilgi için bkz: Nüket Esen, "Menfa: Ahmet Mithat'ın Sürgün Sonrası Anılarında Kendine Bakışı", *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 59).

¹⁰ M. Orhan Okay, "Ahmed Mithat Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 101.

Efendi'nin, ölene kadar kendisine hamilik eden ağabeyi Hafız İbrahim'in değişik vilayetlerdeki memuriyeti dolayısıyla peşi sıra gittiği Niş-Ruşuk-Bağdat; sürgün edildiği Rodos ve daha sonra -ufak tefek ayrılıklar hariç- bütün bir ömrünü geçireceği İstanbul devresi de dâhil olmak üzere, sürekli öğrenme ve öğretme çabası içinde olduğu bilinen bir gerçektir. Onun, hedef kitlesi her zaman çocuklar ve ilkokul seviyesinde gördüğü "halk"tır. Belki de bu yüzden kendisine "hace-i evvel" lakabı uygun görülmüştür. Bağdat'ta okul kitabı olarak yazdığı *Hace-i Evvel*, Rodos'ta kurduğu *Medrese-i Süleymaniye*, *Akbaba* çiftliğinde çocukların eğitimi için yaptıkları¹¹ ve halkın diliyle yazdığı romanlarla hemen her evde başlattığı okuma saatleri onun bu yönünü gösterir.

c.) Çok Yönlülük veya Sığ Dünyalar

Tanzimat dönemi sanatçılarından öne çıkan niteliklerinden biri de çok yönlülüktür. Bu çok yönlülüğü besleyen ana faktör,x toplum ve devlet hayatındaki hızlı değişimdir. Dolayısıyla aydınlar, içinde buldukları dünyayı ve bu dünyada meydana gelen hadiseleri anlayabilmek için başta yabancı dil öğrenmek olmak üzere -artık işin içine Avrupa dilleri de girmiştir- uzun ve yorucu bir çabanın içine girmek zorundaydılar. Bu yönleriyle erken Cumhuriyet dönemi aydınları ile Tanzimat dönemi aydınları birbirlerine benzerler.

Ahmet Mithat Efendi'ye gelmeden önce birkaç örnek vermek gerekirse; mesela Şinasi, devlet adamı ve gazeteciliğinin yanı sıra; şair; dilbilimci, halk bilimci; makale ve tiyatro yazarı; sözlükçü; çevirmen ve eleştirmen gibi özellikleri ile dikkat çeker. Namık Kemal yine en başta devlet adamı ve gazeteci; şair; makale, roman, tiyatro, tarih ve tarihi biyografi yazarı; çevirmen ve eleştirmen gibi nitelikleriyle öne çıkar. Bazı yönleriyle ayrılışlar da, bu dönem sanatçılarından, çok yönlülük bağlamında birbirlerine benzedikleri açıktır.

Ahmet Mithat Efendi de çok yönlü ve çarpıcı kişiliğe sahiptir. O da gazeteci ve devlet adamıdır. Altmıştan fazla bu türdeki eseriyle öncelikle hikâyeci ve romancıdır. Hikâyecilik ve romancılıkla birlikte onun el atmadığı edebî alan hemen hemen yok gibidir. Tiyatro, seyahatname, biyografi, tarih, yaşamöyküsü, roman tarihi ve sanatı, felsefe, askerlik, ekonomi/iktisat, teoloji, matematik, pedagoji, okul kitabı gibi alanlarla birlikte o, başta roman ve tiyatro türlerinde olmak üzere ayrıca yirmi üç tane de çeviriye imza atmıştır.

Mithat Efendi'nin bu çok yönlülüğüne eserlerinden somut birkaç örnek vermek gerekirse; bir sonraki maddede bir kere daha değineceğimiz ve kendisini başkahraman olarak kurguladığı *Müşâhedât*'ta¹² (1891), romanın

¹¹ "... Ve Mithat Efendi o kadar koyu meşguliyeti arasında her gün yalıdaki çocuklara ders verir, ders aldır." Bilgi için bkz: (Hikmet Feridun Es, *Tanımadığımız Meşhurlar*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2009, s. 88).

¹² Necat Birinci, "Türk Romanında Erken Atılmış İleri Bir Adım: Müşâhedât", *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s.111-118.

yazılışını romanın konusu haline getirmesi ilk akla gelen örnektir.¹³ *Felâton Bey ile Rakım Efendi* (1875) adlı romanındaki Felâton, devrinde ve devrinden sonra birçok örneği görülecek alafranga züppe tiplemesinin ilk örneğidir. *Esraret* (1870) başlıklı hikâyesi, adını taşıdığı bu temayı ele alan ilk eserdir. *Esrâr-ı Cinâyât* (1884) ile Türk edebiyatının ilk polisiye romanını o yazmıştır. *Felsefe-i Zenân* (1870) mektup türüyle yazılmış ilk eserlerimizdendir. Fatma Aliye Hanım ile birlikte yazdıkları *Hayal ve Hakikat* (1892) ilk çift dilli, yani kadın ile erkeğin birlikte yazdığı ilk eserdir.¹⁴ *Bahtiyarlık* (1885) Türk romanında köye yönelişin ilk izlerini içinde barındırır.¹⁵ Bütün bunlarla birlikte;

“Onun, ticaretin ve küçük sanayiinin bile ekalliyetlerin elinde olduğu Osmanlı ülkesinde Türklerin bizzat bu makineleri üretmelerini isteyen pek çok yazısı vardır. Bu yüzden gözünü daima devlet kapısında memur olmaya dikmiş Osmanlı’yı özel teşebbüse, en küçük esnaf ve zanaatkârdan büyük sanayici, fabrika sahibi olmaya kadar özel teşebbüse teşvik etmiştir.”¹⁶

Onun bu çok yönlülüğü hem bilinçli bir tercih, hem de çağın getirdiği bir zorunluluktur. Mithat Efendi, yeğeni Mustafa Refik’in *İnsan ve Hayvanât Üzerinde Musikinin Tesiri* adlı tercümesine yazdığı takrizde bu durumu, kendi nesli ve gelecek nesiller açısından şöyle özetler:

“Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nâkıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü haline nisbetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccaktır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evlâdına onu tavsiye eyle.”¹⁷

d.) Gerçek Hayat Kurgusal Metin İlgisi

Özellikle Tanzimat döneminin birinci nesline mensup sanatçılar topluma yönelik bir edebiyat anlayışını benimsediklerinden, bu dönemde yazılan birçok edebî eser direkt veya dolaylı olarak yaşanan hayattan izler taşır. Şinasi’nin kasidelerindeki ısrarlı Mustafa Reşit Paşa vurgusu bu durumun ilk akla gelen örneklerindedir. Namık Kemal’in Kars (1853-54) hayatında tanık olduklarının *Cezmi* romanının ortaya çıkışında, *Vatan yahut Silistre*’nin kurgusunun

oluşmasında birincil rol oynadığı bilinir.¹⁸ Ayrıca bu serhat şehrinde yaşadıkları Namık Kemal’in düşünce dünyasının millî bir temele oturmasında da etkili olmuştur.

Gerçek hayatın kurgusal metinleri etkilemesi örneğine Tanzimat döneminin ikinci neslinde de rastlanır. Ekrem’in peş peşe üç evlat acısı yaşaması; Hamit’in eşi Fatma Hanım’ı genç yaşta hem de trajik bir şekilde veremden kaybetmesi, her iki yazarın özellikle şiirlerini tematik anlamda etkilemiştir.

Gerçek hayatın veya gerçek hayattaki kahramanların kurgusal metne yansımalarının örnekleri Ahmet Mithat’ta da sıkça karşımıza çıkar. Mesela; roman kurgusunun Rakım Efendisi Ahmet Mithat’ın gerçek hayatında yer tutan düşmüş kadın sorunsalının, yazarın eserlerine de yansıdığı görülür:

“Ahmet Mithat’ın, *Henüz Onyediyi Yaşında* (1881) adlı romanının konusu hemen tamamıyla umûmî evlerde, düşmüş kadınlar arasında geçer ve eser oldukça realisttir. Kaderin sillesine uğrayarak birçok saadetten mahrum kalan bu bedbaht kadınlara karşı romancının tavrı gayet âlicenâbânedir. O kadar ki, Hafize Melek adıyla ihtidâ edip Ahmet Mithat’ın ikinci karısı olacak kadın bu fuhuş yuvalarına hasbel kader düşmüş Vasiliki’dir. Ahmet Mithat, bu bizzat yaşadığı vaka dolayısıyla diğer romanlarında da düşen kadınlara merhametle yaklaşır, asıl müsebbipleri suçlar. Bu müsebbip çok defa cemiyetin ahlâk, medeniyet ve yaşama tarzından gelen telâkkidir. Daha doğrusu kadına bakış tarzıdır. *Henüz Onyediyi Yaşında* romanının kahramanı Ahmet -ki Ahmet Mithat Efendi’nin kendisidir- fuhşun, umumhânelerin Avrupa medeniyeti ile yayıldığına kanidir. Onun inancına göre frenkler Türkiye’de esâreti kaldıracamız diye medeniyet taraftarı, hürriyet âşığı gibi bir takım laflar etmişlerdir.”¹⁹

Gürcü Kızı yâhud İntikam (1889) adlı romanın yine yaşanmış/dinlenmiş bir olaydan hareketle ortaya çıkması ilginçtir:

“Yazar, İstanbul’a gelen yabancılarla tanışmaktan, görüşmekten zevk alır. Beyoğlu’nda bazı kahvehaneler, bilhassa otel kiraathaneleri böylelerinin mekânı olduğundan sık sık oraları ziyaret eder. Meselâ *Gürcü Kızı* romanını böyle bir ziyaretin mahsûlü olarak yazmıştır. Vilhelm Sanc isimli bir Alman seyyahı, Beyoğlu’nda bir

¹³ Durali Yılmaz, “Romancı ve Kahramanları”, *Roman Sanatı ve Toplum*, Kesit Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-66.

¹⁴ Bahriye Çeri, “Efendi Babamız, İlköğretmen Ahmet Mithat Efendi”, *Radikal Kitap*, Sayı: 615, 28 Aralık 2012, s. 6-7.; Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 38-56.

¹⁵ Orhan Okay, “Türk Romanına Köy Mevzuunun Girişinde Unutulan Bir İsim: Ahmet Mithat Efendi”, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 110-115.

¹⁶ Orhan Okay, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, *Kitap-lık*, Sayı: 54, Temmuz-Ağustos 2002, s. 136.

¹⁷ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, M.E.B Yayınları, İstanbul 1989, s. XI.

¹⁸ “Kars’ta iken müderris Vâizzâde Mehmet Efendi’den tasavvuf ve edebiyat öğrenmiş, Nâbî, Sümbülzâde Vehbî gibi şairlerin divanlarını okumuş ve hocasının uyandırdığı hevesle şiir denemelerine girişmiş, ders ve okuma yanında Kara Velî Ağa adlı bir binicinin yardımı ile binicilik, cirit ve av gibi sporlarla meşgul olmuş, buraya gelişlerinden üç ay kadar sonra patlak veren Kırım muharebesi sırasında cephelere giden askerlerle dolup taşan bu serhat şehrinin galeyanlı havası içinde yaşamıştır. Kars’ın onun muhayyilesi üzerinde bıraktığı tesirler yıllar sonra bazı eserlerinde ortaya çıkacaktır. Meselâ *Cezmi* romanındaki cirit sahnesini oradaki hayatından almıştır. Kırım muharebesi esnasında cenaze merasimine şahit olduğu, asker kıyafetine girerek sevgilisinin peşinden orduya katılan kızın kulaktan kulağa yayılan macerası *Vatan yâhud Silistre*’deki kahraman kızın bir prototipi olarak zihninde yerleşmiştir.” Bilgi için bkz: (Ömer Faruk Akün, “Namık Kemal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul 2006, s. 362).

¹⁹ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, M.E.B Yayınları, İstanbul 1989, s. 176-177.

otelde ikâmet etmektedir. Otelin kiraathanesinde, bir dost çevresi içinde seyyahla tanışan Ahmet Mithat, ondan Kafkasya’da geçen macerasını dinler. Böylece **Gürcü Kızı** romanı ortaya çıkar.”²⁰

Müşahedat (1891) bu bahse verilebilecek bir diğer örnek olabilir. Ahmet Mithat’ın Nabizade Nazım ile girdiği, romantizm ve realizm/natüralizm konulu tartışma sonucunda,²¹ natüralist romana örnek olması için kaleme aldığı bu eserde kendisini de romanın kişileri arasına katar. Yine onun, bu eserde, romanın yazılışını romanın konusu haline getirmesi veya bir başka ifadeyle romanın yazılması eylemine roman kişilerini de dâhil etmesi, günümüz postmodern romanının temel niteliklerinden biri olan *üstkurmaca* yöntemini kullanmasının bir örneğidir.²² Kendisini romanın kişileri arasında kurgulama daha sonra Andre Gide’nin *Kalpazanlar* adlı romanında görülecektir. Romanın yazılışının romanın konusu haline getirilmesinin ilk örneğine de 18. yüzyıl İngiliz romancısı Laurence Sterne’in *Tristram Shandy* adlı eserinde rastlanır.²³

Yine bu bahisle ilgili olarak Tanzimat dönemi sanatçıları içinde Ahmet Mithat Efendi²⁴, Abdülhak Hamit²⁵ ve Samipaşazade Sezai’nin²⁶ yerleri ayrıdır. Bu yazarların annelerinin Kafkas/Çerkes kökenli olmaları, küçük yaşlarda ve bin bir güçlkle Kafkasya’dan İstanbul’a gelmeleri, yaşadıklarını devrin önde gelen yazarları olacak çocuklarına anlatmaları, nihayet bu çocukların da annelerinden dinlediklerine eserlerinde yer vermeleri, gerçek hayatın kurgusal metinleri şekillendirmesinin örneklerindedir.

²⁰ a.g.e., s. 6.

²¹ Fazıl Gökçek, “Romana ve Romancılığa Dair Bir Tartışma”, *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 61-78.

²² Jale Parla, Fatih Altuğ’a atıfta bulunarak; “*Müşahedat*’ın yazar kahramanı Ahmet Mithat Efendi, gerçek hayattaki Ahmet Mithat Efendi’nin asla olmadığı ve olamayacağı kadar tam ve kendinden memnun bir figürasyondur.” der ve bu kabule-duruma itiraz eder. (Bilgi için bkz: Fatih Altuğ, “*Müşahedat*’ta Bakış, Ses ve Çiftdeğerlilik”, *Merhaba Ey Muharrir: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, Yayına Hazırlayan: Nüket Esen-Erol Köroğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 97-118.; Jale Parla, *Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 36-37).

²³ Fazıl Gökçek, “Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi”, *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 31-32. (Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 47-56.; Yavuz Demir, *Zaman Zaman İçinde Roman Roman İçinde: Müşâhedât Bir Üstkurmaca Olarak Müşâhedât*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002, 91 s).

²⁴ İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Yargı Yayınları, Ankara 2012, s. 77-84.

²⁵ Mehmet Kaplan, “Hâmid ve Annesi”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 353-368.

²⁶ Mehmet Kaplan, “Sergüzeşt Romanı”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 369-383.; Zeynep Kerman, “Tanzimat Devri Türk Edebiyatında ‘Esaret Temi’ ve Sergüzeşt Romanı”, *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 108-116.

Tanzimat dönemi Türk edebiyatını Ahmet Mithat Efendi’yi merkeze koyarak ana hatlarıyla değerlendirdiğimizde yukarıda ele alınanlar dışında şu başlıklara da yer verilebilir:

-Tanzimat dönemi sanatçılarının istisnasız hepsi gazetecidirler; Ahmet Mithat Balkanlarda geçen çocukluk ve ilk gençlik yıllarından başlamak üzere hayatının her döneminde hem gazete çıkarma, hem de gazete sütunlarına yazı yazma işinin bilfiil içinde olmuştur. Sıfırdan kurduğu ve geliştirdiği matbaa, Türk basın tarihinin en uzun soluklu gazetelerinden biri olan *Tercüman-ı Hakikat*’e (1878-1912) hayat vermesi ve yetiştirdiği gazeteci/yazarlar bunun apaçık ispatı olan girişimlerindedir.

-Tanzimat dönemi sanatçılarının hepsi mutlaka devlet memurluğu yapmıştır. O günün şartları şahsî teşebbüs konusunda devrinin çok fevkinde olan Ahmet Mithat Efendi’nin de devlet hizmetine girmesini zorunlu kılmıştır. Bunda geçindirmek zorunda olduğu büyük bir ailenin sorumluluğunu sırtında taşımalarının da etkisi vardır. Mithat Paşa’nın yanında aldığı görevler, *Ceride-i Askeriyye*’ye baş muharrir olması ve uzun süre *Takvim-i Vakayi*’nin müdürlüğünü yapması bu durumu örnekler.

-Yine yukarıdaki maddeyle ilgili olarak Tanzimat dönemi sanatçılarının yolu, o devrin aydınlarını bünyelerinden barındıran *Kalemlere* mutlaka düşmüştür. Bugünün üniversitelerine karşılık gelebilecek bu kurumlar genç “çırak”ları hayata hazırlıyor, onlara hayatı /dünyayı tanıma ve dil öğrenme fırsatı sunuyordu. Ahmet Mithat da, *Rusçuk Vilâyet Mektûbî Kalemi*’nde bir süre görev yapmıştır. *Kalemler* usta-çırak ilişkisinin ana mekânları olmaları bakımından da önemlidirler.

-Birkaçı hariç Tanzimat dönemi sanatçıları halka direkt ulaşmanın en kısa yolu olması açısından tiyatro türüne meylenmişlerdir. Başta Namık Kemal’in tiyatro eserleri olmak üzere zaman zaman bu türün Tanzimat sürecinde göndemi belirlediğine de tanık olunmuştur. Ahmet Mithat da altısı yayımlanmış dördü yayımlanmamış on tiyatro eserine imza atmıştır.

-Tanzimat dönemi sanatçıları kadim geleneğin devamı olarak Arapça ve Farsça’yı öğrenmeye devam etmişler, Lâle Devri ile başlayan Avrupa kültürü ile münasebetlerin doğal sonucu olarak mutlaka bir Avrupa diline de (Fransızca) kapı aralamışlardır. Ahmet Mithat, Rumca ve Ermenice konuşur, Arapça ve Farsça’yı güzel anlar, Fransızca’yı da iyi derecede bilirdi.²⁷

-En az üç dil bilmenin tabii bir neticesi olarak Tanzimat dönemi sanatçılarının hepsi bir şekilde tercüme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Mithat

²⁷ Rızaeddin Fahrettin, “Ahmet Mithat ve Rusya Müslümanları” (Türkçesi: Ömer Küçükmehmetoğlu), *Türk Edebiyatı*, Sayı: 470, Aralık 2012, s. 72.

Efendi, başta Alexandre Dumas Fils'in *Kamelyalı Kadın*'i²⁸ olmak üzere sadece tiyatro ve roman türünde 23 eser çevirmiştir.²⁹

-Tanzimat dönemi sanatçıların -Ekrem hariç- hemen hepsinin yolu bir şekilde Avrupa'ya düşmüştür. Mithat Efendi de 1889'da Stockholm'de toplanan VIII. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmış ve yaklaşık 2,5 ay süren bir Avrupa seyahati yapmıştır.

-Tanzimat dönemi sanatçıları edebiyatın hemen hemen her alanında eser vermiş -şiir, hikâye, roman, tiyatro, makale, eleştiri, çeviri vb- çok yönlü insanlardır. Fitnat Hanım ile mektuplaşmalarında birbirlerine şiirler, birbirlerinin şiirlerine nazireler yazdıkları gerçeği göz önünde bulundurulursa³⁰ Ahmet Mithat, edebiyatın ve sosyal hayatın hemen her alanında kalem oynatmış çok yönlü bir Tanzimat aydınıdır.

-Mithat Efendi'nin Türk düşünce tarihinde de önemli bir yeri vardır. Batı'nın felsefi problemleri üzerinde ilk defa düşünen odur. Namık Kemal'in *Renan Müdafaaanamesi* en çok bilineni olmakla birlikte o, Avrupalıların taarruzlarına karşı İslam dinini yazdığı eserlerle savunacak kadar dinî konularda hassas bir Tanzimat aydınıdır. *Niza-ı İlim ve Din* (J.D. Draper'den çeviri) – *İslam ve Ulûm* (Ahmet Mithat Efendi) (Bu eser 4 cilttir. 1 ve 2. Cilt 1896'da, 3. Cilt 1897'de, 4. Cilt 1900'de yayımlanmıştır)³¹; *Müdafaa -Ehl-i İslâmı Nasrâniyete Davet Edenlere Karşı Kaleme Alınmıştır-* (1883); *İstibşar - Amerika'da Neşr-i İslâm Teşebbüsü-* (1893) ve *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye* (1894-95) adlı eserler bu amaçla yazılmıştır.³² Yine bu dönemde, Avrupa'dan İslâm dinine yöneltilen saldırılara karşı ortak ve millî bir refleksi

²⁸ Bu roman ile birlikte L'Abbé Prévost'un, *Manon Lescaux*'su, ince hastalık olarak da bilinen verem temasının Türk edebiyatında görülmesine kapı aralamışlardır. Bu iki roman, daha sonra başta Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*'u olmak üzere, Rezaizade'nin *Vuslat*'ını, Hamit'in *İçli Kız*'ını ve Halit Ziya'nın *Bir Ölümlük Defteri*'ni de tematik olarak etkilemiş ve Türk edebiyatında Servet-i Fünûn topluluğunu bütünüyle etkileyecek derecede önemli bir iz bırakmışlardır.

Bütün bunlarla birlikte o dönemde gerçek hayatta da sık sık görülen bu hastalığın edebî eserleri tematik olarak etkilemesini göz ardı etmemek gerekir.

(Bilgi için bkz: Bilge Ercilasun, "Edebiyatımızda Marazilik", *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 412-413).

²⁹ Fazıl Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı", *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 196-206.

³⁰ Hakkı Tarık Us, *Ahmet Mithat Efendi ile Şair Fitnat Hanım*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948, s. 184.

³¹ J.D. Draper'in kitabının çevirisi ile Ahmet Mithat Efendi'nin bu kitaba cevabı birbirini izleyecek biçimde ve iç içe yayımlanmıştır. (Bilgi için bkz: Sabri Koz, "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri", *Kitaplık*, Sayı: 54, Temmuz-Ağustos 2002, s. 170).

³² Jale Parla, "Tanzimat Edebiyat'ında Siyasî Fikirler", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 1 (Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi)*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 229-233.

göstermeleri bakımından Ziya Paşa'nın *Endülüs Tarihi* (1863) ile *Engizisyon Tarihi*'ni (1882) burada anmakta yarar vardır.³³ Bütün bunlara rağmen Ahmet Mithat, sentezci bir anlayışla değerlerimizi feda etmeden Batı'dan istifade edilmesini de savunur. *Üss-i İnkılap*'ın giriş bölümünde Osmanlıcılığın beyannamesini yazacak kadar konuya vakıf bir Osmanlı aydını portresi çizer. II. Meşrutiyet sonrasında biraz da devrinin şartlarının etkisiyle Türkçü dünya görüşüne meyleder. Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi'nin sabit ve değişmez bir dünya görüşü yoktur; zamana, dönemin şartlarına, gelişen hadiseler ve günün ihtiyaçlarına göre değişen ve olgunlaşan görüşleri vardır.

SONUÇ

Ahmet Mithat Efendi'yi yaşadığı dönem; yetiştiği aile; yakın ilişkide bulunduğu arkadaş/devlet adamı çevresi; gitmek zorunda kaldığı, görev yaptığı coğrafyalar; buralarda karşılaştığı insanlardan hareketle ve bütün bunların eserlerine yansımaları da göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Çünkü Mithat Efendi'nin hayatı da eserlerine dâhildir.

Daha sonra onu, bütün yön ve türleriyle edebiyata bakış açısıyla da ele almak gerekir. Ahmet Mithat, hızlı ve çok yazar, aktüel ihmal etmez, insanları ve hayatı sürekli gözlemler ve onlarla arasına mesafe koymaz, yazdıkları ve yaptıklarıyla halkın her kesimine hitap eder, eserlerinde estetik bir çaba göstermez, tek amacı geniş kitlelere ulaşmak ve bu sayede hem şöhretini/ağırlığını hem de hayat standardını belli bir seviyede tutmak ister... Onun bu niteliklerini göz önünde bulundurduğumuzda günümüz yazarlarından İskender Pala, Ahmet Ümit, Elif Şafak, Ayşe Kulin, Nazan Bekiroğlu hatta biraz zorlarsak Orhan Pamuk, çok satmayı önceleyen yazarlar olarak yer yer Ahmet Mithat'ı akla getirirler.

O, Tanzimat döneminin kişiliği, yaşayışı, eserleri, eserlerinde kullandığı dil, üslup ve anlatım teknikleri bakımından en renkli simalarındandır. Toplum, toplumu kuşatan ana zihniyet ve algı değişmediği sürece, yeni yeni Ahmet Mithatların ortaya çıkışı da kaçınılmaz olacaktır. Tanzimat dönemi için Ahmet Mithat belki de bir ihtiyaçtı, ama bugün böyle bir figüre toplumun ihtiyaç duyup duymadığı tartışmalı bir konudur. Dolayısıyla tek bir Ahmet Mithat yoktur, her devrin kendi Ahmet Mithatları vardır. Mesela, Ahmet Kabaklı (1924-2001) kendi döneminin Ahmet Mithat'ı olarak düşünülebilir. Bu yüzden Ahmet Mithat bir şahsın değil, toplumda boşluğu hissedilen hemen her noktayı tek başına doldurmayı ideal haline getiren bir zihniyetin adıdır.

³³ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, s. 64 ve 160.

KAYNAKÇA

- Ahmed Mithat Efendi, *Menfa/Sürgün Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Handan İnci, Arma Yayınları, İstanbul 2002.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Namık Kemal”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul 2006, s. 361-378.
- ALTUĞ, Fatih, “Müşahedat’ta Bakış, Ses ve Çiftdeğerlilik”, *Merhaba Ey Muharrir: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, Yayına Hazırlayan: Nüket Esen-Erol Koroğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 97-118.
- BİRİNCİ, Necat, “Türk Romanında Erken Atılmış İleri Bir Adım: Müşahedât”, *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2000, s.111-118.
- ÇERİ, Bahriye, “Efendi Babamız, İlköğretmen Ahmet Mithat Efendi”, *Radikal Kitap*, Sayı: 615, 28 Aralık 2012, s. 6-7.
- ÇETİNSAYA, Gökhan-BUZPINAR Şit Tufan, “Mithat Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 30, İstanbul 2005, s. 7-11.
- DEMİR, Yavuz, *Zaman Zaman İçinde Roman Roman İçinde: Müşahedât Bir Üstkurmaca Olarak Müşahedât*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002.
- ENGİNÜN, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.
- ERCİLASUN, Bilge, “Edebiyatımızda Marazilik”, *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler 1*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 409-420.
- ES, Hikmet Feridun, *Tanımadığımız Meşhurlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- ESEN, Nüket, “Menfa: Ahmet Mithat’ın Sürgün Sonrası Anılarında Kendine Bakışı”, *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 55-61.
- GÖKÇEK, Fazıl, “Ahmet Mithat Efendi’nin Çevirileri ve Çeviri Anlayışı”, *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 196-206.
- GÖKÇEK, Fazıl, “Romana ve Romancılığa Dair Bir Tartışma”, *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 61-78.
- GÖKÇEK, Fazıl, “Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi”, *Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 15-35.

- HALAÇOĞLU, Yusuf-AYDIN, M. Akif, “Cevdet Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1993, s. 443-450.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, “Ahmet Mithat Paşa”, *Son Sadrazamlar*, Cilt: 1, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 315-414.
- KAPLAN, Mehmet, “Hâmid ve Annesi”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 353-368.
- KAPLAN, Mehmet, “Sergüzeşt Romanı”, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 369-383.;
- KERMAN, Zeynep, “Tanzimat Devri Türk Edebiyatında ‘Esaret Temi’ ve Sergüzeşt Romanı”, *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 108-116.
- KOZ, Sabri, “Ahmet Mithat Efendi’nin Eserleri”, *Kitap-lık*, Sayı: 54, Temmuz-Ağustos 2002, s. 160-173.
- MORAN, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- OKAY, M. Orhan, “Ahmed Mithat Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 100-103.
- OKAY, Orhan, “Teşebbüse Sarfedilmiş Bir Hayatın Hikâyesi”, *Kitap-lık*, Sayı: 54, Temmuz-Ağustos 2002, s. 130-136.
- OKAY, Orhan, “Türk Romanına Köy Mevzuunun Girişinde Unutulan Bir İsim: Ahmet Mithat Efendi”, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 110-115.
- PARLA, Jale, “Tanzimat Edebiyat’ında Siyasî Fikirler”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce 1 (Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi)*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 229-233.
- PARLA, Jale, *Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- PARLATIR, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Yargı Yayınları, Ankara 2012.
- Rızaeddin Fahrettin, “Ahmet Mithat ve Rusya Müslümanları” (Türkçesi: Ömer Küçükmehmetoğlu), *Türk Edebiyatı*, Sayı: 470, Aralık 2012, s. 72.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1985.
- UÇMAN, Abdullah, “Muallim Naci”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Cilt: 2, YKY Yayınları, İstanbul 1999, s. 218-220.

UĞURCAN, Sema, “Ahmet Mithat Efendi ve Elinden Tuttukları”, *Merhaba Ey Muharrir: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, Yayına Hazırlayan: Nüket Esen-Erol Köroğlu, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 289-308.

US, Hakkı Tarık, *Ahmet Mithat Efendi ile Şair Fitnat Hanım*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1948.

YILMAZ, Durali, “Romancı ve Kahramanları”, *Roman Sanatı ve Toplum*, Kesit Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-68.

YILMAZ, Durali, *Roman Kavramı ve Türk Romanının Doğuşu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.